

19462
Dialekt- och folkminnesarkivet
Uppsala

19462 *

UPPLAND

Almunge

11/6 1948

Tamm-Götlind, Märta, 1947-48

Folkminnen från Länna bruk

51 bl.4:o

Uppteckning från Länna Bruk, Almunge sn, Uppland.

Gjord okt. 1947 av Märta Tamm-Götlind.

Meddelare

Prosten Erik Wålinder, Uppsala bondson från Östervåla, f. 1866

Kom till Almunge 1897.

Kamrer Karlsson vid Länna bruk sedan 1919. F. 1906. Starkt kulturintresserad.

Elin Andersson, brukskusken dotter f. 1884. Far och farfar födda på bruket. Fadern kusken August Andersson f. 1841, modern Ulrika Andersson f. 1843. Kuskens son Johan Andersson f. 1874.

Karl Eriksson f. i Knutby 1874. Kom till Länna vid 24 års ålder. Kolfattare i bruket och stabbläggare i sågen annan årstid.

Bruksmålare Carl Gustaf Lindgren f. 1877.

Systemern Signe Lindgren, f. 1879.

Fru Hilma Andersson, Byttbo^l, f. 1879 vid Tysktorp, under Länna bruk Almunge.

Länna bruk har hört samman med Vattholma bruk, och riksmarskalk v. Essen har varit högste chef. tidigare.

Sedan 1700-talet drevs masugnsrörelse vid Länna med malm från Salsta och Dannemora gruvor och träkol från ^Norrland, fast det blev ~~dyra~~ frakter.

Masugnen flyttades från Vattholma till Länna omkring 1756.

~~M~~arken, där masugnen skulle stå besiktigades det året. Det finns ett besiktningsprotokoll av 1756, där en såg-kvarn omnämnes, troligen, där den nuvarande sågen är belägen och tydligen äldre på platsen än masugnen. Den nuvarande sågen är byggd 1941.

~~M~~almen kördes med forbönder från Vattholma över Rasbo på Rasbovägen. På Vattholma bruk var det troligen brist på skog, enl ~~xxxWälinderxx~~ kamrer Karlsson

Den äldsta masugnen var enl. bruksmål. Lindgren en liten låg bergsmanshytta Hans farfar var masmästare där troligen omkr. 1820. Den hyttan kasserades.

En ny masugn byggdes upp och togs i bruk 1859.

På Länna bruk hade de ingen hammarsmedja, men en vanlig smedja, där man gjorde grovsmide till masugnen, kärror för malmen, reparationer m.m. Smedjan bär årtalet 1833.

Masugnen gick från oktober till påsk och ibland litet över. Resten av året sågade de plank med en ram och sålde till Stockholm. Mest tre tums plank.

Många bruksarbetare bytte alltså yrke med årstiden. Sålunda var en av meddelarna Karl Eriksson "kolfattare" vid masugnen om vintern, men "stabbläggare" vid sågen om sommaren.

Bruket hade fina skogar och många gårdar. Arrendatorer kolade till masugnen ur Lännaskogen.

Av gårdar under Länna bruk kan nämnas Seglinge och Almungeberg, numera sålda. Hagby, Sävlinge, Ullsvedsgården, Lydinge gd (Stavby sn) m. fl. Dessutom mycket torp med ett par hästar och fem-sex kor. Många torp hade tre kor.

Träkol förvarades i en stor lada = kolhuset, som brann med 1904.

Sedan kolhuset brann o. 1904, köptes bruket av greve Carl v. Rosen på Länna gård, ryttmästare vid dragonerna. Bruket hade då varit bolag med riksmarksalk v. Essen, en greve Piper o trol. en greve Brahe.

Efter mindre än ett år sålde v. Rosen Länna Bruk till tre her-
 rar från Dalarna: grosshandlar Fischer, disponent Pettersson och
 grossh. Wiklund. De köpte bruket för skogsavverkningens skull och
 tog ner 250000 timmer första året och lika mycket andra året.
 De sågade med två ramar.

Det hade alltså blivit ny regim efter eldsvådan. De nya ägarna
 ansåg det inte lönt att bygga upp kolhuset utan började driva
 sågverksrörelsen i stor skala. En disponent Levander.

En sista kontakt med järnet för Länna bruk var det s.k.
aduceringsverket, som byggdes under första världskriget med en
flam-ugn och en kupolugn.

Det var en behandling av järn, så att det skulle bli mjukt och
 fjädra sig något. Sådant behövdes för lantbruksmaskiner i Morgongåva.
 När järnet blev färdigt, göts det i formar till slättermaskiner,
 plogar m.m. Sedan skulle det in i aduceringsugn för att ej bli för
 hårt. Men malmerna var för "magra".
 Men man fick ej den rätta klämman, utan den rörelsen nedlades, och
 därmed försvann kontakten med järnet.

Men då var ~~stora~~ arbetarebostäder uppförda och en stor byggnad. Det blev snickerirörelse i stor skala och den fortfar. Det byggs mycket s.k. färdiga hus vid Länna bruk. Under sista kriget har bruket byggt baracker på olika platser i vårt land av eget virke samt i Norge, Finland, Danmark m.fl. länder. Det går dagligen vagnslaster med snickerier.

Kolfataren Karl Eriksson, f. 1874 berättade om arbetet där:

Kolet lades i korgar, som sköts två och två på kärra.

~~Körgarna rymde fyra tunnor var och "spelades upp" till masugns-~~
kransen med maskineri. Enl målar Lindgren hade de två olika slags
"spel" för malm och kol. De hade egentligen tre spel. Små vagnar för
malmen kallades malmhundar.

Vagnarna drogs upp med tjocka ståltrådslinor. Det satt en broms-
klaff på det uppgående hjulet, och den bromsade på nervägen, när
oppsättaren på masugnskransen tryckte ner den.

Vagnarna fick inte gå för fort. Det var brant väldigt: en trä-
bryggs med stolpställning och räls.

Vagnarna gick på skenor.

Eriksson fortsatte berätta: På var sättning var det omkr. 500 kilo
malm. Den brändes först i rostugn. Sen krossades den med vattenkraft:
det var två valsar, som klämde sönder den kall.

Sedan "spelades" den opp på kransen. Där var vissa bås för olika
sorters malmer.

Däruppe stod en våg, och malmen vägdes.

Vågen var som en "vanna", som satt fast på vågen = en skopa med tre sidor på. Den rymde föll ett par hundra kilo.

På vannan var ett långt, långt skaft.

Det var te sprida ut malmen.

Det var hållar runterikring = mursättning, och malmen sköts ner i pipan runt om.

Kolet var ihävt först, bara istjälpt. Malmen hälldes i, sedan den spritts.

Sedan smälte malmen.

Å så var det "bläs på då" = blåsmaskiner.

Det var fyra former och luften gick in i pipa och blåste över malmen, så han smälte.

Det var tre blåsmaskiner med maskinkraft. Å så var det en värmeapparat. Flera hundra graders värme på blästern.

Apparaten var murad, han. Blästen gick igenom där, så han blev varm och därifrån in i pipa.

Det var olika sättningar eftersom malmen var.

Det kunde vara åtta sättningar, innan de "tappa" järnet, för det sjönk undan för undan.

"Järnet lag sej in under å slaggen gick ovanpå, å så tappas de".
Slaggen rann först. Den tappades i en järnlår med vatten, och det vart som grus.

När de fått ut slaggen, så tappade de järnet i gjutna formar som kallades kokiler.

När järnet fått kallna, togs det opp å slogs av, så det blev bara sådana där bitar: tackjärn.

De kördes ut å vägdes å lastas ut å skickades te Vattholma å smiddes i hammarsmedja där.

Vattenhjulet drog opp malmen te kransen. Den stjälppte själv, men kolvagnen spelades opp å låstes, tills de fick skjuta åv korgen.

Sen bromsades tomma korgar ner å så på pme nya. Karlen, som skötte vagnarna, hette oppsättarn, som spela opp å ner.

Masmästarn skötte utslaget. Han tappa järnet.

En hyttdräng turade om med honom. De skötte varsitt utslag.

9

Rännan, som de tappade järnet i och kokilerna smetades med murbruk mellan var tappning. Annars blev det för hett.

Ena rännan var vridbar.

Hyttdräng och masmästare hjälptes åt under tappningen.

En slaggskötare tappade ut slagg och "kärra ut" den.

Han hjälpte även till, när det behövdes.

Det var inte pojkar utan bara gamla personer med där.

Det var två-tre utslag på dygnet. Det kunde bli två på skiftet, som var åtta timmar dygnet runt. Det blev 12 timmars arbete om dygnet.

Järnet lastades på tåg till Uppsala i och för omlastning till Vattholma. Järnväg troligen (1878) 1876

" Varenda höst måste vi ställa om hytta, ty så fort hon blir kall, är hon oduglig. Masmästarn hade ansvaret.

På vörn sen, körde vi på en hoper å kalksten å brände kalk efter.

Å sen fick hyttan stå te hösten, ibland november eller december.

Hon gick omkring fem månader för året.

Det var ett år, som vi blåste i sex månader, annars gick ho inte mer än fem.

På jul gick masugnen likadant. Inget uppehåll alls det: det måste gå jämt, det där.

Vi fick kaffe på julafton nere i maskinrummet. Dom duka ett bord där, det var det enda, det.

Hela maskineriet gick me gas ifrå masugnspipa. Å värmeapparaten te blästen gick me gas å rostugnen me gas, så dom behövde allri ella den. Gasen gick i rör. De va gastag ^{i pipa} i en cylinder av järnplåt. Från den gick gasen ut i rör åt alla håll.

De gick mycke i den där pipa (tydligen = själva masugnen).

Hon var 72 fot djup oppifrån. Det gick 52 sättningar i pipa, men det var bara vissa sättningar.

En sättning = kol och malm.

en sättning kol = åtta tunnor = två korgar med fyra tunnor i varje. och omkring femhundra kilo malm i en sättning.

I rostugnen var det tre man på ett skift, sex stycken.

Malmen, som skulle rostas, slogs sönder på backen av en malm-
slagare.

På rostugnen var två man påskjutare, som sköt på. Det gick också med en tralla oppför en bro. Han gick med spel på räls över träbjälkar.

Målar Lindgren berättade, att maskinisten körde maskin: ju mera blåst, dess fortare blev järnet smält och att det var i regel 4 1/2 timmar mellan var järntappning.

I nya masugnen var det ingenjörer där för att konstruera stål-
blåsning (troligen bessemerblåsning)

Det var ett rysligt gnistrande och dånande. Men malmerna var för klena, och de höll inte länge på med blåsningen.

De hade malmer från Salsta (troligen Lenaberg), Dannemora och Ramhäll i Morkarla sn. (Nu har de börjat ^{med} gruva i Ramhäll igen.)

De fick inte så mycket de ville från Dannemora. Blandade med Salsta-
malm.

12 När masugnen revs, måste ägarna bygga upp ett gjuteri i stället Länna br.
för att riva.

Det var gjutare från Vattholma här för att gjuta till hammarn
där: bottnar, väggar, städ och pen (=något vasst i hammarn).

Vid Länna br. var ju ingen hammarsmedja.

Gjutjärn, s.k. gråjärn tillverkades i långa, långa stänger
till Bolinders och Söderfors.

Det var kupolugnar i gjuteriet, men dåligt järn.

Då gjorde ägarna snickerifabrik i stället. (enl Lindgren).

Vid Vattholma gjorde de de första järnspisar, tror kolfataren.

De kallades Vattholmaspisar Förut bara öppna spisar i hemmen.

Ur arbetarnas förhållanden

Bruket hade boställen med lagård= en länga med sex dörrar till de olika lagårdarna. men inga andra arbetare än masmästarn och hyttdrängen hade kor. De hade två, tre stycken.

Ovanför värdshuset i Suggmossen fick de beta samt på Malmvreten i skogen (där Malm-Jerker bor.)

Slätter hade de på ängar, ex. på Myrbo ^Lsgärdet.

De, som hanterade järnet, fick bara tvätta sig till söndagarna.

Hyttdrängen och masmästarn hade ett labb nere i hytta (jfr Österby labby) Ett primitivt vilorum med enkla bäddar att kasta sig på. De fick bara vila mellan utslagen. De fick lov att vara där hela tiden. De gick väl hem och åt ibland.

Kolfatarna tvättade sig mera sällan: De gick ett år å inte tvätta mej alls", sade Eriksson. Kolstybben fräter huden. Kamraten te mej, han tvätta sej. Han skulle te stan. Han fick sår han å måste gå ombunden hela vintern.

De tog bomullstrassel. På våren tvätta de sej, när masugnen sluta.

Det kunde vara i slutet på mars eller april.

Kolfataren och alla de andra hade fritt husrum men betalade sin ved. En gris hade de. Somliga hade höns i gluggen ovanför spismuren. Sådan glugg finns kvar i ett par tre stugor. Ex hos Elin Andersson, ett stort utrymme däruppe över spisen. Men de hade inte höns där sedan Eriksson kom till Länna i slutet på 1890-talet. Ett rum med järnspis var då vanligast. Men en del hade rum och kök med öppen spis i rummet. En gris hade kolfataren.

Om julen kom han vartannat år in kl 9 på julkvällen men måste vara i arbete kl. 6 till kl. 1 på juldagen för att åter börja kl. 9 på kvällen.

Pojkarna kom mest ut och tjänade på andra håll.

Alla hade procent på järnet. Masmästarn, hyttdrängen och kolfataren var bland de högsta.

Men det blev sällan mera än 2,70 per dygn för tolv timmars arbete.

Malmkörarna

Länna br.

Malmkörarna var mest bönder från Alunda, Rasbo m.m.

De rastade utanför krogen vid Länna Bruk. Den var en gul byggnad mitt emot vårdshuset, där det bodde en del folk, som hörde till bruket. De hade nog allmän utskänkning där vid krogen, ty ~~bruket~~ ~~hade~~ ~~bruket~~ det fanns bränneri vid Länna gård

Då en bonde hade avlämnat malmen, fick han gå in på kontoret och fick betalt. Samtidigt fick han en lapp, som berättigade honom till en jumfru brännvin på krogen.

Detta var på vintern och kallt.

De körde mest över sjöarna, ex Långsjön hela vägen åt Ramhäll, Mor-
karla o.s.v.

Kolet gjordes i milor på brukets skogar av bönder, som var arren-
datorer.

Frälsebönder rådde om sina ställen och kolade på egen skog och körde till bruket.

Elin Andersson, kuskens dotter berättade om sin mor f. 1843, att hon varit piga hos inspektorn. Det ingick i hennes älligganden

16 att brygga dricka åt förbönderna, som kom med malm, och det skulle vara god dricka.

Hon måste upp väldigt tidigt på natten för att få det färdigt vid brygden.

Stallkarlarna fick rulla fram eller kanske köra drickstunnorna till krogen, ty där höll bönderna till med sin matsäck och drack.

Körkarlar i jordbruket

Körkarlar, som egentligen hörde till jordbruket, körde i jordbr. och skogen. De hade i dagsverke 1kr. i lön på sommarne, men bara 80 öre på vintern enl. Karl Eriksson.

Kol i prämar från Norrland

För kom det kol från Norrland i prämar till Norrtälje och fördes per järnväg till Länna, troligen var den järnvägen Länna-Norrt. färdig ¹⁸⁸⁴ 1885, men stycket Länna-Upssala ¹⁸⁷⁶ 1875 .el 78 (olika uppgifter)

Slaggen

Slagg användes som ett slags grus till vägar men även som slaggtegel

En del slagg kom ut i en vattenlår av järn:där rann vatten jämt. Slaggen gick där sönder som grus,vilket hämtades av bönderna till vägarna.

När man skulle gjuta slaggtegel,gick slaggen ut i formar.

Alla de vitrappade byggnaderna vid bruket är byggda av slaggtegel:såsom en gammal snickarbod märkt 1828,brukssmedjan märkt 1835 och ett gammalt skolhus,markt 1836.

Även ladugården vid Länna gård samt skogvaktarns bostad vid Löt är byggda av slaggtegel,rappad.Men rummen är kalla.

Brukets fristående källare är av slaggtegel,orappat.

Den långa snickarlängan av rappat slaggtegel har nu mycket mer fönster o dörrar än förr,då den var brukslagård för kor och grisar och litet höns för länge sedan.

f.d.

Det vita skolhuset var förr snickarverkstad och målarverkstad, men hantverkarna bodde ej där.

Nattvakten

18

Ovanpå i det huset bodde nattvakten

Länna br.

Han gick vakt klockan 10 -4 på morgonen.

För att kontrollera, att han gått sina pass, hade han en särskilt konstruerad klocka med en slags remsa ini. Klockan skulle dragas upp på tre ställen: ^{1.} vid disponentbostaden, där en klocknyckel satt utanpå huset,

2. uppe på malmen bakför knuten i en liten holk som en stuga med kedja på nyckel. 3. vid värdshuset.

Nattvakten bar klockan i ett läderfodral med rem över axeln.

När han vred med nyckeln, prickade klockan på rullen.

När han slutade vid värdshuset, måste han gå runt verken och se efter eld. Han fick vila en kvart och sedan börja om igen.

Han gick in och vilade litet i maskinrummet och ibland åt han litet i sitt hem. Han var änklings.

På vintern höll bruket honom med päls och mössa. På sommarn hade han egna kläder.

På dagen fick han visa upp klockan på kontoret för kontroll.

Nattvakten slutade i gamla bolagets tid under disp. Quennerstedt. Han hade dålig lön.

Enligt somliga, gick nattvakten från 8 på kvällen till 4 på morgonen.

Om han under natten hörde något fel med djuren i lagården, gick han och knackade på fönstret hos brukskusken el.d.

Änkorna och gratial

Änkorna hade att sopa bruksgatan ända till 1930-talet, lördag. Det kunde bli bråk om sopningen. Om någon var för klen, fick de andra sopa oftare. Karlar plogade gatan vid snö.

Mot betalning fick de vara med vid potatisupptagning.

Bruket gav gratial, en slags pension åt de gamla och fattiga.

I gratialet ingick sill, salt och mjöl två gånger om året, höst och vår. Jfr s. 23: Mjöl

Sjukvården var fri.

Dietmat utdelades ibland från herrgårdsköket.

Disponent Quennerstedt ansågs ^{litet} hård, men hygglig ändå.

I jordbruket var det en rättare, som fick order på kontoret.
Han "ställde ut" folket, som samlades på bruksgatan.

I sågverket var det en sågverksinspektör, som ställde ut bräd-
gårdsarbetarna. De samlades utanför hyvleriet.

Numera ges order av en bas.

Utställningen slutade nog med Quennerstedt.

Kusken i gamla tiden hade jordbruksfolket i utställning på stall-
backen eller vid bommarna (vid järnvägen). Där låg de på marken
med sin matsäck.

Kusken själv arbetade självständigt.

Sågen .

Erl, målarmästar Lindgren f. 1877

Fadern varit maskinist, förut körare, f. 1846.

Det var fem olika arbetare vid sågen:

1. En timmerspelare, som "spelade opp" timret till sågen från dammen med en kätting.
2. En sågare och en hjälp-sågare.
De arbetade tillsammans vid rännan i varsin ända på stocken
3. en kantare och en hjälpkantare
4. två unnanhållare , som tog undan plank och rebb och lastade på vagnar.
5. Fyra stabbläggare , som bar plank och bräder.

Kantares arbete: När plankan kom genom ramen, måste den kantas så den blev jämn med klingor som gick.

Kantarn stod för detta arbete: De lade upp plankan på en kantbänk

Bredden mättes. Det måste vara jämnmått i tumtal,

Det måste vara en kantare i ena ändan och en hjälpkantare i andra ändan. Detta var i gamla tider. Nu mera maskinmässigt.

Brukskusken och vardagsförhållanden

Länna Br.

Meddelare Elin Andersson, f. 1884

Fadern, kusken, född 1841 och moder 1843.

De hade bostad vid bruksgatan i rum och kök och vedbrand. En kanna skummjolk per dag. Ville de ha mera, fick de köpa mjolk, men ofta måste de reda sig på kannan, fast det var 7 barn: fem flickor och två pojkar.

Far hade 80 öre om dagen i lön om vintern i fyra månader. Den ljusare tiden hade han 1,25 om dagen.

De fick köpa säd vid bruket och mala varje månad i brukets kvarn.

Säden på magasinet var växt på bruket. (Barnsäd kände de ej till)

Folket tog hem sill i tunnor och litet vetemjöl. På hösten saltströmming. En arbetare stod för utdelningen.

Eftersom det gavs så litet mjolk, måste man köpa svagdricka.

Men förr bryggde gamla gummor. Det var mälteri ovanpå bagarstugan.

Kuskens hustru gick och torkade säd åt torpare och fick då någon 25-öring.

Bagarstugan.

Länna br.

Bagarstugan tillhörde bruket. Alla bakade där.

Den var upptagen nästan natt och dag.

Där bakades spisbröd att hänga i taket i bagarstugan på tork.

Vid storbak gjorde man färsbröd för några dagar och då gav man grannarna färsbröd. Det var stora mjuka hålkakor

Till jul bakades långa vörtlimpor och runda surlimpor

Meddelarens mor, kuskens hustru brukade ta vaggan med till bagarstugan vid arbetet.

Utdelning vid jul:

Diäkon. Quennerstedt hade egen bagarstuga bakom bostaden.

Där bakade de till gratialisterna (jfr sid. 19) fina vörtlimpor och fina runda rågsiktskakor.

Dessutom fick de kaffe, ris, bruna bönor. Och somliga fick snus.

Kusken fick köra omkring med gåvorna i en stor vurst. Han blev fögnad av alla de gamla, särskilt gummorna, med kaffe.

Kusken hade aldrig söndagen fri.

Länna br

Han hade mycket djur att sköta: Tolv arbetshästar, tre dragonhästar, två vagnshästar.

På morgonen hjälpte stallkarlarna till, men kusken skulle stå för fodringen.

Han skötte också fyra kor, men en änka gick och mjölkade.

Dessutom stod han för herrgårdens grisar och fick sköta kalvningen.

Kusken började i regel sitt arbete kl. 4 på morgonen och fick då en kopp kaffe av mor utan dopp.

Klockan 7-7 hade han frukostrast: sill och potatis.

Ibland drick-soppa med litet mjölk "te reda med". Det fanns inga pengar te köpa för.

Middagsrast kl. 12-1

Sällan kött. Men ibland slaktades en gris på hösten och en på våren.

Modern kokade fläskben med roter (kålrötter) och morötter, potatis och korngryn. Hon tog nog ut korn åt grisarna och gick mala till gryn. Grynsvarten kallades denna soppa.

Man åt också stuvning av kälrötter.

Glödsteckt sill och potatis.

Men sillen var dyr. Mor brukade säga åt barnen:

"Nu får ni inte äta för mycket sill, för far ska ha."

Mor brukade slå hett kaffe eller hett vatten på sillen och barnen doppade potatis i spadet.

För övrigt var sillen mycket urvattnad. Och inget smör att steka i : "Nej, ujuj då:"

Men man kunde ta fint smält svinister till smörgås och till stekning. Flottsmörgås.

Sirap på brödet var gott.

Pannkakor , tunna , gjordes av mjöl av sammalda ärter , bondbönor och korn. De blev litet kompakta.

Om kvällarna mest rågmjölsgrot . "Den ligger som bomull kring hjärtat" brukade far säga åt barnen.

Aftonvarden kunde bestå av inlagd sill och smörgås eller bara bröd. Aldrig hade de råd att få ost.

Vid slakt åt man paltbröd och god sås av fläskspad.

Matordningen var ungefär lika sändag och vardag.

Men om julen litet bättre,

Då hade man slaktat grisen. Men man fick ingen extra tilldelning. Lusse firades inte alls.

Om kvällarna kom far hem, när arbetet i stallet var slut vid 8-tiden. Han hade då gett djuren nattfoder och stängt om dem. Han klagade aldrig, men var pigg och nöjd och "oppe i sitt", sade dottern.

Om han inte arbetade någon dag, fick han ingen betalning. Inte ens marknadslov.

Bruket höll kusken med mössa med knapp i, handskar, päls med skinnkrage och kuskkostym, sydd på särskilt sätt: ett sorts livré med långa byxor, men ej blanka knappar.

Han brukade få skjutsa disponenten till Vattholma och fick ligga på värdshuset.

Kuskens hustru satt och spann i den tidiga morgonen, medan barnen ännu sov.

"Det var så roligt å vakna, när mor satt å sjöng"

"Hon sjöng alla möjliga visor. Å hon tala om sagor: då satt vi Länna br.
oss omkring na!"

Om söndagarna skjutsade far disponent Quennerstedt i vurst till kyrkan i "skånska vagnen", dom var mindre än stora vursten.

Det var Almunge kyrka, minst 3/4 väg.

När de återkom, fick kusken middag på herrgården.

Och när han kom in med is, fick han kaffe.

Quennerstedt var sträng, man rättvis: Det var ordning i alla fall."

Mor fick 25 öre för skurning av inspektorns väldigt stora sal, minst 6 m.lång.

Hon torkade säd åt torparna och fick ibland litet ull i lön.

Hon vävde klädningstyg av ull och trasgarn.

Julen i kuskens hem .

På jularton kunde far väl få några timmar fria.

De satte upp en julkrona i taket .

Den var av stälträd, virad med rött och blått papper och var bra stor. Senare fick de julgran att ställa på golvet.

Vid julottan sattes ljus på bordet och granen tändes, när folk åkte förbi.

Bruket satte upp havrekärvar i träden.

Dopp i gryta på eftermiddagen: bröd, rågsiktkakor samt svagdricka och litet julmat på bordet.

Inga julklappar.

På julkvällen: lutfisk och risgrynsgröt, men troligen inga rim.

På juldagsmorgonen kom stallkarlarna in till kuskens före ottan strax efter kl.4, sedan hästarna fått mat.

Då bjöd kuskens på en smörgås och sup och pressylta och kanske sill och vörtbröd. "troligen något smör och istersmör.

Karlarna hade brått och åt på stående fot.

Barnen låg ännu ,men tyckte det där var roligt.När de kom upp,
fick de mat,och rullgardinen drogs upp och ljusen tändes.

Då skulle far skjutsa herrskapet till kyrkan i en särskilt stor
släde= kälkracken ,klädd med skinn.Där satt de erter varann.
Kusken frampå med en bredvid sig på likadant säte.

Annandag jul bjöd någon stalikarl bara karlarna.De turade
olika år.
Bruket bestod tre par hästar med slädar till julottan,tio på
vart lass.Öttan var kl.5 Julgranar o ljus var tända i stugorna.

Köken i de äldre bruksgårdarna var $4\frac{1}{2}$. 6 m. utom att den stora spismuren sköt ut $2\frac{1}{2}$ m. åt fönstersida och 1,75 m. vid dörren till kammarn.

Tre ytterväggar med fönster och 2,15 m i taket.

Mellan spismuren och taket sitter en lucka upptill mot ett utrymme lika djupt som bakugnen omkr. 140.140 cm.

När Elin's föräldrar var barn hade ännu en familj av bruksfolket höns däruppe och de kunde värpa i sängen.

Det var i det huset, där skogvaktar Andersson bor, ett av de äldsta kallat Kråksången. Det heter nu Gränliden se bild.

Denna byggnad och Malm Jerkers hus samt Lindgrens bostad i bruksgatan (där Elin bor) var de äldsta arbetarhusen från bergsmanshyttans tid. Det var ås-tak i dem och gluggar över spisen som nämnts.

Nu är det ommurat i de flesta bostäderna.

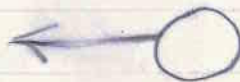
Bruksstallet är också en gammal byggnad.

Länna br.

Där sitter en vindilöjel i form av en häst, uppsatt av ingenjör Mannerfeldt före Quennerstedt.

På andra gaveln sitter en fast pil för att visa norr-söder.

Den är troligen från samma tid.

Stallet är gammalt och ej ombyggt.

Länna gård

Den här herrgård var drottning Kristinas jaktlott och hade två kavaljersbyggnader för betjäningen.

På taket skall ha varit en koppardamm med guldfiskar i.

För några år sedan rusade de om gården.

Inunder är det en murad gång med murtegel.

Det ska vara någon källare inunder, men ingen vill gå där, ty

det är mycket nedrasat.

Slåtter o.d.

Sågfolket var med på slåtter och skörd. Det var bl.a. masugnsgubbarna, som arbetade i sågen .

? ok. De skickades då iväg per skjuts till brukets gårdar: Seglinge, Hagby, Ulls-Väsby m.fl. Och de brukade vara borta en vecka.

Intet slåtter-elier skördekalas.

De, som hade kor av bruksfolket, fick foder av bolaget pundvis med hö. Men de hade också backslåtter "runterikring" och bortåt ägorna.

Man höll ej vakt för korna utan gårdesgårdar.

Andra fick köpa mjölk från Länna gård.

Det fanns förr en linbastu, nu riven, där man torkade lin och malt.
Det var en tjock plåt med ugn inunder.

Det var två ganska breda plåtar med en gång emellan. Man kunde
torka lin och malt samtidigt på varsin plåt

Lin odlades på torparnas jord och betalades med arbete

Nästan på varje ställe fanns det en bastu, som användes bara
till lin: ~~xxxx~~ bast'n.

Man kom in i en farstu av trävirke. Där satt de för att "reda med
linet" och löste upp linkärvarna.

Gummorna gick och hjälpte torparna med linbråkning, skäktning
och häckling, tills det blev färdigt. Bruksfolket fick göra sitt
lin färdigt där.

Var man inte uppe i tid på påskmorgonen, skulle man få smörj.
enl. målar Långgren.

Det var fruntimmer och pojkar, som gick omkring med utsprucket
björkris. Kaffe skulle de ha, när de kom. Men bäst att passa sig och
gå upp.

Velborgsmässoafton.

eld.

1 maj ingen firning.

Kristi Himmelfäringsdag .

Den dagen kallades stormetarda'n", ty alla skulle sta å meta
Ja va me en gång, ja gamla gubbar me ! Inte var de nån vidare fisk."

Mickelsmäss firades inte.

Midssommar

enl.målare Lindgren, och gamla Hilma Andersson i Tyskatorp f. 79.
f. 1877

Bruket hade ett så kallat midssommarlag, som gick i tur mellan bruksarbetarna.

Bruket skänkte visst kvantum malt till brygging och visst med mjöl att baka på och dessutom litet pengar.

De bryggde inne i köket i den väldiga öppna spisen.

Alla skulle trakteras med supar, ett par på var, inlagd sill, smörgås och dricka.

På midssommarafton kom hela bruket, stora och små, till den gård, som hade laget för det året. Det kunde vara en kommitté i laget, fem karlar. När Lindgrens hade laget, hade de byggt en lövsal utanför stugan. Ingen majstång, men tidigare lär de haft det.

Bolaget lämnade plank till en dansbrygga ute på malmbacken.

Där lades malmen upp på hösten. (Nu går järnvägen fram där till snickerifabriken.)

Musik: ett par spelmän från bruket spelade fiol.

På dansbryggan dansade man hela midsommarnatten till morgonsidan.

På midsommardagens eftermiddag började dansen åter och höll i, så länge de ville.

Tredje dagen var det fortfarande fritt från arbete. De dansade på eftermiddagen ~~xxxxxxx~~ men höll ej på lika länge då.

Det kom folk i lövskrindor från Rasbo, Funbo, Almunge m.fl platser. Mest kom det på midsommardagen.

Midsommarn var den största årsfesten.

"Det var roligt förr i världen, friare förr" sade bruksmålarne.

Kuskens Elin sade: "Det var den gamla goda tiden. Folket var mera med varann, goda grannar som en stor familj."

Midsommarlaget lär ha slutat före 1890.

Annars har de dansat på gräsplanen vid Kopphagen enl .mor lma i Byttbo.

Almungefolket var indelade i husförhørsrotar, som kallades brödlag enl. prosten Wålinder m.fl. Vid begrävningar skulle brödlaget bjudas. Meddelaren tror att brödlaget innebar, att de skulle känna ett visst ansvar för varann.

Husförhör brukade hållas i bondgårdarna för varv, och då skulle alla deltagare bjudas på middag. Annars samlades de i skolan, men dit gick man inte lika gärna.

Vid Länna gård samlades brödlaget hos inspektorn, men vid Länna bruk i skolan.

Det brukade vara kaffe när prästen kom och sedan en andaktstund.

Därefter gick man igenom församlingsboken och alla förändringar i roten under året för att rapportera till häradskrivaren.

Detta kallades förskrivning.

En särskild dag utsattes till mantalsskrivning--då skulle alla husförhören med förskrivningarna vara slut.

Prästerna kombinerade en religiös handling med de där mera torra uppgifterna.

På husförhör lät man särskilt de unga läsa i bibeln med tillämpningar. Även de gamla, som man trodde hade kurage, fick läsa och var glada åt det. De tog det mera som en andaktstund.

Ibland togs intressanta ämnen upp från kyrkomöte eller riksdag, psalmboksfrågan, bibelöversättningen o.d., när det var aktuellt.

Genom krisåren blev maten bortlagd, och det blev bara kaffe, men prästfar fick ju alltid middag.

I skolan vid Länna var det ingen traktering vid husförhör el. brödlag. Men disponenten bjöd prästen, skollärarn, lärarinnan och skolstyrelsen på middag.

Likaså bjöd disponenten dessa vid skolexamen jämte många sockengubbar.

Några drag av livet där, julbak m.m.

Meddelare: Fru Hilma Andersson f. 1879 vid Tyskatorp under Länna bruk.

Ingeniör Mannerfelt var disponent då. Quennerstedt var disponent i två omgångar, och "så kom han hit från Vattholma".

Far var maskinist vid masugnen. ~~och kom till Länna~~

Hilma gick i skola på Malmen. Den var byggd 1864. Det var fyra klasser i storskolan. Styvfadern var född 1863 och arbetade på herrgården.

Morfar var född år 1829 på Byttbol. Han körde post till Uppsala från Länna och tillbaka två gånger i veckan, två mil.

I Byttbol var det rusthåll till Länna gård med två par hästar.

Det var ett stort torp med två drängar och två pigor.

Morfar var som barn i huset hos sin moster och morbror i Byttbol, där hans mor var född.

Från Tyskatorp minns meddelaren, att mormodern bar in långhalm till golvet på julafton. Den var slagtröskad och den låg ~~möjligen~~ till annandagens morgon.

Annars lade mormor in hackat enris på köksgolvet på högtidsdagar och storböndagar. Hon strök av det med handen, på vilken hon hade satt en gammal vante.

Men omkring 1886, då Hilma kom i skolan på sjunde året, då var det slut med både långhalm och enris på golvet i stugan.

Mormor var född 1828 och hade tjänat piga på Uddnäs hos prostinnan Källströms far, när han var på fjärde året.

Hemmet innehöll ett kök och en anderstuga med öppen spis.

Troligen fick de järnspis 1884 el. 85.

Jul i torpBrygden

I Tysktorp mältade de i ugnen och senare vid bruket lades kornet på tork. Detta skedde sommar och höst.

Det mältade kornet maldes hemma i gården på handkvarn, omkr. i aln i diameter och med en träpinne att dra runt. (Ev. finns en sådan på Disagården, Uppsala)

Man bryggde året runt, men julbrygden skulle räcka till februari.

Till jul skulle de ha litet bättre dricka.

Fyra spann korn och 6 spann råg räckte till brygd för året.

1 spann = en kubikfot

8 kbrot = en tunna = 8 spann

4 rjårdingar = 1 tunna

Julbak i torpet.

På hösten bakade de vanligt rågbröd, tunt.

Till jul stålsiktade de mjölet, rågen, så den blev fin som vete, sade meddelaren: "Dom stålsikta te jul."

Jästen tog de från drickstunnan.

Surlimpa av grovt rågmjöl: Kokhett vatten hälldes på mjölet, och det stod i tre dygn. Sedan hade man jäst och "kummeln" i, och limpor "minst så stora som en mösskull" bakades ut och gräddades i klen ugnsvärme minst en halv timme.

Vörtbröd bakades mest i avlånga limpor. Vörten koktes ihop alldeles tjock med kryddor: fänkol, pomeransskal. Sedan det fina stålsiktade rågmjölet.

Mjuka rågkakor. De bakade några kakor mjukt rågbröd, bra tjocka och utan hål. Stora som en vanlig brödkaka.

Av detta bröd doppade de i grytan

Det var inte mycket kaffebröd då. Litet vete hade de.

Till jul slaktades en halvårskalv och en gris.

Annars åt man torkat fårkött efter höstslakten. De torkade köttet på en flätad halmmatta efter bak. Det var då först riktigt insaltat.

Sedan åts detta mycket i matsäck. Det torkade fårköttet fick hänga ⁱ taket i boden.

Dopp i grytan och andra julseder.

Vid 2-3-tiden på julafton doppade man i grytan. Det skulle vara ordning på det.

Sedan hade man julbord med duk på och grenljus.

Mormor hade stöpt ljus i alla möjliga fasoner.

Morfar läste julevangeliet. Men han läste evangeliet varenda söndag.

Kaffe var inte vanligt då. Till och med vid Uddnäs herrgård i Almunge, brände de ärter till kaffe.

Julgröten var av potatisgryn. Inte korngrynsgröt som vanligt.

Enl. kolfataren.

Limpor

Vörtbullar

Runda bullar utan sirap.

I de avlånga vörtbullarna var det sirap.

Skorpor av vete bakades till jul

Saffransbullar

I bagarstugan var det egentligen kallt på vintern, och man bakade där mest höst och vår spisbröd, som hävdes på stora stänger som kallades hävlar. Det kallade de brödspett.

På vintern kunde de baka litet mjukbröd i ugnen hemma.

Någon gång stora runda kakor med hål i av veteblandad råg, omkr. 20 cm. i diameter.

Enl. prosten Er. Wålinder, i Almunge från 1897---

Ledaren för Länna bruk var då Carl Quennerstedt, en ståtlig man prästson, bror till en professor.

Qu. avgick från bruket 1902.

Disp. Qu. var en märkesman från Småland. Gift med en dotter till kyrkoherde Tydén i Almunge. Hon förde sig som en drottning.

(Framstående söner)

Qu. ansågs av folket en smula hård men rättvis.

Arbetarbostäderna var ej förstklassiga, men folket klagade sällan. Disponenten var mån om att de skulle hålla snyggt och rent omkring sig och inspekterade på lördagarna.

Han var också mån om att de flickor, som ej fick arbete vid bruket, kom ut och skaffade sig arbete, om de ej gifte sig.

Bruket sköttes efter rätt föråldrade principer--tydliggen patriarkaliskt. Det var ej vidare god ekonomi.

Folket var då pr. Wålinder kom dit, litet gammaldags och fogligt.

För församlingens religiösa liv var disp. Quennerstedt en stödjepelare.

Länna br.

Han höll på att söndagen skulle vara fri. Då lastades alltid en vurst med barn och släkt och vänner för att fara till kyrkan i Almunge tre fjärdingsväg.

"Nu kommer Lännavursten", hette det. Man hade ej längre bestämda kyrkbänkar, men disponenten satt jämt på samma plats långt fram.

Kyrkvägen var full av folk på den tiden.

Till bruket skaffade Qu. unga teologer från Uppsala till regelbundna gudstjänster på Malmen.

Vid bruket var det ej vanligt, att prästen var med på familjefest(er), ty de hade det trångt i bostäderna. Men ibland bjöds det på bröllop och begravning på vårdshuset.

Eljest var de gästfria i brukshemmen.

Brudarna brukade vigas i kyrkan. En gång åkte en lärarinna från bruket till kyrkan i öppen vurst, men brudparet blev översköljda av regn.

I bröllopgården var det först kaffe och förfriskningar. Sällan sprit, ty det var en stor blåbandsförening i socknen--Almunge känt för att vara en lugn socken, fast det förekom litet smygdrickning. Prosten var i 40 år ordf. i blåbandsföreningen.

II regel inte mer än en dags bröllop och det var nu avskaffat, att prästen skulle dansa först med bruden. (Kyrkoh. Tydén dog 87)

Någon gång annandagsbjudning och bland bönderna gärna bröllop i tre dagar. Det fick inte vara "nätt", för då vart dom fattiga, folke, som gifte sej", berättade Hilma i Byttbol

Brudarna hade mest svart klänning. Men somliga var kronbrudar. Guldkronan fick de betala 10 kr. för i underhåll till socknen. Förvaltaren på bruket Hålenius var ogift, men han hade två pigor, som var kronbrudar. Då hade de kalaskokerska på herrgården. I förning brukades fårlår, skinka, ost och bullar m.m.

Varg vid Länna bruk

Det var mycket vargar i Kvarnladberget, som här till Länna bruk.

Där har förr varit väderkvarn. Där brukade vargarna skrika, hade en gumma född 1820 talat om för sina barnbarn vid bruket.

På Lötsgärdet hade de en enkom varggrop, där de brukade binda en anka för att locka vargen.

Gropen är nu igenfylld med sten.

Vargen var rätt skygg i Länna. Han ansågs värre i andra skogar längre bortåt.

Från Kvarnladberget ska det nu bli vattenledning.

uppteckningen gjord okt 1947
Utarbetat på landmålsarkivet juni 1948
Märta Tamm-Götlind

Meddelare: Fru Hilma Andersson, Bjttbo^l, torp under Länna

I ⁵Försängen bodde i slutet av 1800-talet den s.k. kuckelgubben el som meddelaren också sade: trollgubben Per Jansson, som dog 1899. Per botade sjuka.

Han hade läkarböcker och skrev upp recept på örter, som de fick koka ihop åt sig.

Han stämde blod. Och han kunde säga var bortsprungna kreatur fanns eller om de hade gjort illa sig.

Han talade också om vad som var stulet.

"Gubben var bra, han". F.D. torpare, ofärdig, gick med käpp och krycka.

Hans fyra döttrar var kronbrudar. En av dem blev spågumma, kuckelgumma och bodde i Svartbäcken. Hon hette Maja och hade rysligt med folk. Hon dog ungefär samtidigt som fadern. Till honom kom de ända från Sundsvall, men grannarna trodde inte riktigt på honom.

En dotter till Maja tog vid: Frida Stare.

Per Jansson kallades mest Almungegubben

Enl. Prosten Wålinder, kom till Almunge 1897

Bönderna mältade korn och råg---mältorna .

I varje by fanns en bastu. Kornet fördes till kvarn för att malas.

Till jul bryggdes gott julöl med en tunna kvar till påsk.

Därefter gjordes brygden till slätterölet.

Under slättern fick gårdens folk dricka ,så mycket de ville av slätterölet, som bars ut på slätterängarna och åkrarna i stora flaskor(Det var timotej och klöver.)

Nödår i Almunge Nödhjälp åt andra landskap.

Almunge

enl prosten Wälinder ,där sed. 1897

1844-45 var svåra nödår (våtår) även i Almunge.

En madam Karlsson f. 1839 i Lilla Tadinge, Almunge ,hade berättat att 1845-46 reste de från Alm.till Uppsala för att få litet spannmål, ty det var så dåligt hemma. De skulle baka till jul, men saknade säd. De gick då ut på rågåkrarna och skar av den nya gröna brodden. Den koktes, förvällades och blandades med mjöl och bakades. Det blev såpass hållfast bröd, att kakorna kunde hängas på spetr. Madam Karlson mindes från sin ungdom en gång, då hon som äldsta syster skar ned en kaka bröd åt syskona, då de var ensamma hemma. Men mor märkte det genast, och fleikan fick bannor. Hon måste lova att inte göra om det. Trots detta gjorde där i socknen under något nödår sammanskott åt nödlidande i Blekinge, Halland och Bohuslän .

upptecknat höst 1947
utfarbetat för landsmålsarkivet juni 1948
Märta Tamm-Götlind